

UDK: 81'373

Qahramon ESHBOYEV,
Renessans ta'lim universiteti dotsenti, PhD
E-mail: eshboyev202020@gmail.com

Termiz davlat universiteti dotsenti, f.f.d A.Eshmuminov taqrizi ostida

IMPROVING THE APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF RATING IN UZBEKISTAN SYNONYMOUS DICTIONARIES

Annotation

This article presents an analysis of the role, importance, and application of the phenomenon of gradation in Uzbek synonym dictionaries. Also, methodological recommendations are developed to improve the application of the principle of gradation in synonym dictionaries.

Key words: linguistics, lexicography, classification, synonym, semantics, educational dictionary, dictionary of synonyms, explanatory dictionary, synonym series, classification series.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПА РЕЙТИНГА В УЗБЕКИСТАНСКИХ СЛОВАРЯХ СИНОНИМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В данной статье представлен анализ роли, значения и применения явления градации в словарях синонимов узбекского языка. Также разработаны методические рекомендации по совершенствованию применения принципа градации в словарях синонимов.

Ключевые слова: языкознание, лексикография, классификация, синоним, семантика, учебный словарь, словарь синонимов, толковый словарь, ряд синонимов, ряд классификаций.

O'ZBEK TILI SINONIMIK LUG'ATLARIDA DARAJALANISH TAMOYILINI QO'LLASHNI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tili sinonimik lug'atlarida darajalanish hodisasining o'rni, ahamiyati va qo'llanilishi bo'yicha tahlillar keltirilgan. Shuningdek, sinonimik lug'atlarda darajalanish tamoyilini qo'llashni takomillashtirish bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, leksikografiya, darajalanish, sinonim, semantika, o'quv lug'ati, sinonimlar lug'ati, izohli lug'at, sinonimik qator, darajalanish qatori.

Kirish. Biz uchun darajalanish tamoyilining ta'rifi va ahamiyati shundaki, sinonimlar orasidagi ma'no farqlarini aniqlash va ularning turli darajalarini tasniflashga qaratilgan tamoyil. Sinonimlar bir xil ma'noli yoki o'xshash ma'nolarga ega bo'lsa-da, ular orasida ba'zan ma'no va kontekst bo'yicha farqlar mavjud bo'ladi. Darajalanish tamoyili bu farqlarni aniqlashga yordam beradi va sinonimlarning o'zaro bog'lanishini tushunishni osonlashtiradi.

Sinonimlarning darajalanishini aniqlash, tilshunoslik va lug'atshunoslikda sinonimlarning semantik va pragmatik farqlarini tushunish uchun juda muhimdir. Darajalanish tamoyilini qo'llashda bir nechta usullar mavjud. Bu usullar yordamida sinonimlar o'rtasidagi farqlar aniqlanadi va ularning kontekstual va uslubiy xususiyatlari hisobga olinadi. Quyida sinonimlarning darajalanishini aniqlashda qo'llaniladigan asosiy usullarni ko'rib chiqamiz:

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy tilshunoslikda sinonimiya masalasi Ю.Д.Апресян, К.С.Горбачевич, В.А.Гречко, А.П.Евгеньева, Г.О.Винокур, А.Т.Бевзенко, Л.А.Булаховский, В.С.Вашенко, Т.А.Ивасишина, А.В.Лагутина, Л.А.Лисиченко, О.И.Нечитайло, И.Н.Кочан, С.И.Терещенко, В.П. Даниленко, С.В.Гринев, Т.Г.Соколовская, Е.Н.Толикина, Л.Л.Кутина, Л.Блумфилд, В.П.Даниленко, Т.И.Панько, Г.П.Мацюк, С.А.Беляева, Л.А.Капаназе tomonidan tekshirilgan. Olimlar sinonimiyaning tilda tizim hosil qiluvchi kategoriya sifatida qayd etadilar[1].

Tadqiqot metodologiyasi. Semantik tahlil sinonimlarning ma'nolarini chuqur o'rganishga asoslanadi. Sinonimlarning darajasini aniqlash uchun ularning semantik farqlarini tahlil qilish zarur. Bu usul sinonimlarning o'rtasidagi kuchli yoki zaif ma'no farqlarini aniqlashga yordam beradi. Masalan: ayol leksemasining sinonimik qatorlarini ko'rib chiqamiz: ayol, xotin, xotin-qiz, xotin-xalaj, juvon, rafiq, kelin, kelinchak, qiz, qizaloq, qizcha, bo'yqiz, bolig'a, zavja, qariqiz, bokira[2;95]. Keltirilgan sinonim leksemalar orasida yaqqol darajalanish hodisasi kuzatilib turibti. Yuqorida ko'rsatilgan lug'atda sinonimik qatordagi bo'yqiz va bolig'a leksemalari eskirgan so'z shakliga kiritilgan, lekin ayrim shevalarda bo'yqiz leksemasi hozir ham iste'molda borligini kuzatishimiz mumkin. Ushbu sinonimik qatordagi leksemalarning ma'nosini yangi O'zbek tilining 6 jildli Izohli lug'ati[3;964]dan ko'rib chiqamiz.

AYOL 1 [a. Jkje- - oila; xotin] Umuman erkakka qarama-qarshi jinsdagi shaxs; xotin; bu ma'noda asosan ko'plik shaklida qo'llanib, umumlashtirish ma'nosiga ega bo'ladi, "xotin-qizlar" ma'nosini bildiradi.

XOTIN 1 Jinsiy jihatdan erkak to'i- fasiga zid, farzand ko'rish, emizish qo' bilyatiga ega odam; ayol.

XOTIN-QIZLAR Ayollar va qizlar; ayollar va qizlarning umumlashtirib aytilishi.

XOTIN-XALAJ s.t. Xotin-qizlar, ayollar.

JUVON [f.- yosh; umrining yarmiga ham yetmagan odam yoki hayvon] 1 Turmushga chiqqan yosh ayol.

RAFIQA [a. <^j] kt. 1 Dugona, o'rtoq, do'st. 2 Umr yo'ldoshi, xotin, yor.

KELIN 1 Yangi turmushga chiqqan yoki chiqayotgan qiz. 2 O'g'ilning xotini (qaynota yoki qaynonaga nisbatan). 3 Ukaning xotini (aka yoki opaga nisbatan). 4 O'zidan yosh bo'lgan qarindosh yoki yaqin kishining xotini va shu xotining murojaat.

KELINCHAK Kelin 1 s. kichr,- erkl. shakli.

QIZ 1 Balog'at yoshiga yetmagan ayol.

2 Ayol jinsiga mansub farzand (o'z ota-onasiga nisbatan). 3 Balog'atga yetgan, ammo hali erga tegmagan ayol; ma'suma, bokira.

QIZALOQ Qiz bola, yosh qiz.

QIZCHA1 Qiz 1,2 s. kichr-erkl.

2 Yosh qizlarga murojaat shakli.

BO'YQIZ Bo'yiga yetgan, balog'at yoshidagi qiz.

BOLIG'A Balog'atga yetgan ayol.

ZAVJA [a. <^j j - xotin] esk. Xotin, rafika.

QARIQIZ I Turmushga chiqmasdan yoshi ulg'ayib, o'tirib qolgan qiz.

QARIQIZ II bot. Murakkabguldoshlar oilasiga mansub, zax va soya yerlarda, yo'l yoqalarida o'sadigan ikki yillik begona o't (xalq tabobatida va chorvachilikda ishlatiladi).

QARIQIZIII bot. Qora tusli, bo'rtma yo'llari bor, cho'zinchoqroq, kam etli kuzgi qovun.

BOKIRA [a. »jSb - dastlabki meva; iffatli qiz bola] 1 Er ko'rmagan, turmushga chiqmagan; iffatli. 2 ko'chma Qo'l tegmagan, kishi oyog'i yetmagan. 3 ayn. bokir.

Kuchlilik darajasi: Ba'zi sinonimlar bir-biriga o'xshash bo'lsa-da, biri boshqasidan kuchliroq yoki kuchsizroq ma'no ifodalashi mumkin. Masalan, ota va padar sinonimlari o'rtasidagi farqni ko'rib chiqsak, ota leksemasiga qaraganda padar leksemasi yanada kuchliroq, yuqori darajadagi ma'noni beradi. Yoki qattiq va metin sinonimlarini oladigan bo'lsak, qattiq leksemasiga qaraganda metin leksemasi kuchliroq ma'no ifodalaydi. Bu kabi misollarni yana ham ko'plab keltirishimiz mumkin.

Kuchsizlik darajasi: Sinonimlar orasidagi kichik farqlarni aniqlash. Masalan, sevgi va muhabbat leksemalari bir-biriga o'xshash bo'lsa-da, sevgi odatda umumiy va keng ma'noga ega bo'lib, insonlarning bir-biriga nisbatan iliq, samimiy tuyg'ularini bildiradi. Sevgi ko'pincha insonlar o'rtasidagi mehr, ehtiros, va g'amxo'rlikni anglatadi. Bu so'z ko'proq oddiy va tushunarli tuyg'ularni ifodalaydi. Sevgi nafaqat romantik munosabatlarga, balki ota-ona va bola o'rtasidagi mehr-muhabbat, do'stlik, vatanga bo'lgan muhabbat kabi turli shakllarda ham ishlatiladi. Ushbu so'z ko'pincha oddiy va kundalik muloqotda ishlatiladi. U xalq orasida keng tarqalgan va barcha yoshdagi odamlar o'rtasida oddiy suhbatlarda qo'llanadi. Muhabbat esa, o'zining poietik, ma'nolarni chuqurroq ifodalash xususiyati bilan, ko'proq adabiy va romantik uslubda ishlatiladi. Adabiyotda, she'riyatda, musiqada va boshqa san'at shakllarida qo'llaniladi. Umuman olganda bu ikki leksema orasida kuchli darajalanish kuzatilmaydi.

Grammatik tahlil yordamida sinonimlarning grammatik farqlarini aniqlash mumkin. Ba'zi sinonimlar bir-biridan grammatik jihatdan farq qiladi: ular o'zgacha jumla tuzilmalarida ishlatilishi yoki turli shakllarda bo'lishi mumkin.

Birinchi va ikkinchi darajadagi sinonimlar: Ba'zida sinonimlar bir xil ma'no ifodalasa ham, ularning grammatik shakllari farq qiladi. Masalan, "sevimli" va "yoqimli" so'zlari o'rtasida grammatik ma'nolar kuzatiladi.

SEVIMLI1 ayn. sevgili 1. Akramxon shu sevimli qizning seviklisi bo'lish- ni istar, ammo bunday baxtga erishish oson emasligini bilardi. [L.Rahim, Tinimsiz shahar].

2 Yoqitradigan, yaxshi ko'radigan, suyuqli. Sevimli kasb. Sevimli musiqa. — Anvar har kim uchun sevimli va

xushmuomalasi barchaga baravar edi. [A.Qodiriy, Mehrobdan chayon].

YOQIMLI 1 Istarasi issiq, yoqimtoy, kishini o'ziga tortadigan, ko'zga yaqin. Yoqimli bola. Yoqimli juvon. — Darhaqiqat, u yoqimli qiz bo'libdi. U ancha kamtarga ham o'xshaydi. [Mirmuhsin, Umid].

2 Kishiga yoqadigan; zavq, huzur bag'ishlaydigan. Yoqimli kuy. Yoqimli kulgi. Yoqimli shabada. — Uzoqdan, radiodan mayin, yoqimli muzika oqar edi. [Oybek, Nur qidirib].

Tahlil va natijalar. O'zbek tili sinonimik lug'atlarida darajalanish tamoyilini qo'llashni takomillashtirish orqali sinonimlarning izohlarini ularning ma'nolarni, yanada aniqlash va ularning farqlarini ifodalash osonlashadi.

Darajalanish, asosan, sinonimlarning ma'no darajalarini, ya'ni bir-biridan qanchalik farqlanishini tushuntirishni nazarda tutadi. Bu tamoyilni takomillashtirish uchun quyidagi yondashuvlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

Sinonimlar o'rtasidagi farqlarni belgilash: Sinonimlar har doim ham bir xil ma'noni anglatmaydi va bir xil ma'noda qo'llanilmaydi. Ularni turli kontekstlarda qanday ishlatilishini aniqlash va lug'atlarda misollar keltirish bu farqlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Tilshunos olim H.Dadaboyev, tilshunos olimlar M.Abjalova hamda U.Rashidovalar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili sinonimlarining o'quv lug'atida[2]" tez leksemasining sinonimlari quyidagicha berilgan: tez, ildam, jadal, shitob, shaxt, zud, bot 1, bot-bot 1.

Izohi: Me'yoriy holatdan yuqori temp (sur'at) bilan (harakat haqida). Turkumi: ravish.

Badiiy uslub: ildam, zud

Publisistik uslub: jadal

So'zlashuv uslubi: bot 1, bot-bot 1

Eskirgan (tarixiy) shakli: shitob, shaxt[2;493].

Tez, tezda(n), darrov, darhol, birpasda, birzumda, birlahzada, zumda, hadaha, lahzada, beto'xtov, birrav (birrov), hademay.

Izohi: Qisqa vaqt ichida, tezlik bilan, bir nafasda.

Turkumi: ravish.

Badiiy uslub: birlahzada, lahzada, beto'xtov

Publisistik uslub: darhol, tez

So'zlashuv uslubi: tezda(n), birpasda, bir zumda, zumda, darrov, birrav, hademay, hadaha[2;493]. Yuqorida keltirilgan leksemalar turli vaziyatlarda turlicha qo'llanadi, va bu leksemalarning har biri o'ziga xos ma'noga ega.

Daraja ko'rsatkichlari kiritish: Sinonimlarni darajalariga ko'ra tartiblash, masalan, "zo'r" leksemasining sinonimlari ajoyib, dahshat, birakay, qiyomat [2;583] bu leksemalarni birining o'rnida boshqasini qo'llash bir xil ma'noni bildirmaydi. To'g'ri, zo'r leksemasining o'rnida ajoyib leksemasini qo'llashimiz mumkin, lekin sinonimik qatordagi boshqa leksemalarni zo'r leksemasining o'rnida qo'llay olmaymiz. Zo'r, ajoyib, qiyomat leksemalari so'zlashuv uslubiga xos, dahshat va birakay leksemalari esa, badiiy uslubga xos. Bunday hollarda darajalanish hodisasi bu leksemalar o'rtasidagi farqni ko'rsatishga yordam beradi. Sinonimlar orasidagi darajalanish shu tarzda ko'rsatilsa, o'quvchi yoki foydalanuvchi bu so'zlarni o'z o'rnida va to'g'ri qo'llay oladi.

Sinonimik qatorlar yaratish: Sinonimlar faqat o'xshash ma'nolarga ega bo'lmay, balki ular lingvistik jihatdan turli darajalarga ham ega. Masalan, "qorong'ilik" so'zining sinonimlari (zulmat, zimiston, zimziyo [2;425]) darajalarga qarab farqlanadi. Daraja farqlarini aniqlash uchun sinonimik qatorlar yaratish, lug'atning strukturasi va foydalanuvchilarga qulaylik yaratadi. Sinonimik qatordagi leksemalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, ular orasidagi darajalanish yaqqol namayon bo'ladi.

Semantik va pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilish: Sinonimlarning semantik va pragmatik nuqtayi nazardan tahlilini o'tkazish, ya'ni ular qanday maqsadlarda ishlatilishi, ma'nolarining xususiyatlari va zamonaviy tilshunoslikda qanday izohlar berilishini tahlil qilish, darajalanishni hodisasini chuqurroq ifodalashga yordam beradi.

Yangi sinonimlar kiritish va eski qo'llanilgan sinonimlarni yangilash: O'zbek tilidagi sinonimlar doimiy ravishda o'zgarib bormoqda. Shuning uchun, lug'atlarda yangi sinonimlar kiritilishi va ba'zi eski sinonimlarning ma'no darajalari qayta ko'rib chiqilishi kerak. Masalan: Atoqli tilshunos olim A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"[4;223]da chiroyli leksema quyidagi sinonimik qatorga ega: chiroyli, go'zal, husndor, husnli, xushro'y, ko'hlik, ko'rkam, barno, suluv, zebo, latofatli, sohibjamol. Yuqorida nomlari keltirilgan tilshunoslar H.Dadaboyev, M.Abjalova, U.Rashidovalar tomonidan yaratilgan lug'at[2]da esa, chiroyli leksemasining sinonimik qatorlari quyidagicha berilgan: chiroyli, go'zal, jozibador, jozibali, hurliqo, husndor, husnli, xushro'y, latofatli, sohibjamol, mahvash, oyjamol, mahpora, maftunkor, mahliqo, barvasta, fusunkor, fusingar, afsunkor, gulyor, ketvorgan[2;618]kabi. Ikki lug'atni birgina chiroyli leksemasining sinonimik qatorlari orqali taqqoslaganda farqlar sezilarli darajani tashkil qilmoqda. Ko'rishimiz mumkinki, ikkinchi lug'atdan ko'pgina yangi sinonim leksemalar joy olgan. Bu ikki lug'at bir-biridan farq qilishini ham e'tiborga olishimiz kerak. A.Hojiyev tomonidan yaratilgan lug'at izohli lug'at bo'lsa, H.Dadaboyev, M.Abjalova, U.Rashidovalar tomonidan yaratilgan lug'at esa, O'quv lug'ati hisoblanadi. O'quv lug'at asosan ta'limga yo'naltirilgan bo'ladi.

So'z ma'nosidagi darajalanuvchi belgi turli so'zlar guruhida (paradigmalarda) xilma-xil va rang-barang bo'lishi mumkin. Ushbu xilma-xillik hamda rang-baranglik bir

guruhdagi so'zlar (paradigmalar)da ma'lum bir belgining ozlik yoki ko'plik kabi sifati bilan farqlanadi. Masalan, sabo – shabada – yel – shamol – bo'ron – to'zon – quyun kabi qatorni oladigan bo'lsak, bunda havo oqimining kuchayib borish darajasining ortib borishi kuzatiladi. Ayni qatordagi leksemalar shu farqliliklarga asoslanib, so'zlararo ma'noviy munosabatning bir turi bo'lgan graduonimiya hodisasini shakllanishiga xizmat qiladi. Demak, graduonimik tadqiqotlarning sinonimik qarashlarga ta'siri kuzatilar ekan, so'zlararo ma'noviy munosabatlarning aynanliklardan farqliliklar tomon o'tib borish holatlarining mavjud bo'lishi tabiiydir.

Sinonimlarning grammatik xususiyatlarini (masalan, fe'l, sifat, ot) va uslubiy kontekstlarini hisobga olib, ular orasidagi farqlarni aniqlash darajalanishni chuqurlashtiradi. Ba'zi sinonimlar rasmiy, ba'zilari esa dialektal sinonimlar sanaladi. Yangi yaratilajak sinonimik lug'atlarda berilgan har bir leksemadan keyin o'sha leksemaning qaysi uslubga xosligi yoki dialektik leksema ekanligini yana ham aniq qilib berib ketish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda shuni aytishimiz kerakki, o'zbek tili sinonimik lug'atlarida, umuman leksikografiya sohasida darajalanish tamoyilini qo'llashni takomillashtirish o'zbek tilshunosligining rivoji uchun muhim qadamlardan biri sifatida baholanadi. Bu, o'z navbatida, til o'rganuvchilar uchun aniq va to'liq tushunish imkonini yaratadi. Kelajakda o'quvchi va talabalar uchun sinonimlar o'quv lug'ati va ularning darajalari bo'yicha misollarni o'z ichiga olgan qo'llanmalar tayyorlash, onlayn platformalar va mobil ilovalar orqali sinonimlarni o'rganish hamda sinonimlar o'rtasidagi darajalarni aniqlash imkoniyatlarini yaratish, mavjudlarini yana ham takomillashtirish oldimizda turgan vazifalardandir.

ADABIYOTLAR

1. Тип О. Проблемы изучения синонимии в современных терминологических системах. <http://gisap.eu/ru/node/67997>.
2. Dadaboyev H., M.Abjalova, U.Rashidova. O'zbek tili sinonimlarining o'quv lug'ati. – Toshkent 2023. – 810 b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati 6 jildli. – Toshkent.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 964 b.
4. Хожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент. “Ўқитувчи”, 1974. – 308 б.
5. Раҳмонов Ғ. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол. фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) ... дисс. – Фарғона, 2018. – Б 37.
6. Н.Дўстмаматова. Ўзбек ва рус тилларида луғавий градуонимия. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2023. – 188 б.